

מתן

על הפרק

התכנית השש-שנתית המקוונת
ללימוד שבועי של נביאים וכתובים

משלי 50-55

הקדמה

בתנ"ך כולו א-לוהים הוא הגוזר על המוסר. על האדם להיות מוסרי משום שא-להים הוא מוסרי והוא קבע את המוסר כדרך הטובה לאדם. בספר משלי א-לוהים נותן לאדם חכמה (ג, יט, ח, כב-לב), ואילו החכמה היא אשר קובעת במישרין את דרך החיים הטובה והנכונה.

1. מהי התורה המוסרית של ספר משלי?

משוואת הגמול בספר משלי

כפי שמראה פרופ' י' הופמן עיון בספר משלי מעלה שקיימת בו משוואת גמול מרובת אברים: צדיק, ירא ה' = חכם = חרוץ = עשיר = מכובד, ולעומת זאת רשע = כסיל = עצל = עני = בזוי. ניתן לכנות משוואה זו משוואת הגמול, משום שהיא טוענת לקשר של סיבה ותוצאה בין תכונותיו והתנהגותו של האדם לבין גמולו. הפתגמים בספר יוצרים את הליכוד המורכב בין אבריה השונים של משוואת הגמול. כך לדוגמה:

יִרְאַת ה' רֵאשִׁית דַּעַת חֲכָמָה וּמוֹסָר אֲוִילִים בָּזוּ. (א, ז)

מצלע א' עולה המשוואה: חכמה ודעת = ירא ה'.
מצלע ב' עולה המשוואה: אויל = לא מוסרי ולא חכם.
מצירוף שתי הצלעות: חכם הוא ניגודו של האויל ולכן אויל = לא ירא ה'.

2. עיינו בשלוש הדוגמאות הבאות ובדקו מהי המשוואה העולה מצלע א', מהי המשוואה העולה מצלע ב' ומהי המשוואה הנוצרת מצירוף שתי הצלעות?

לֶךְ אֶל נִמְלָה עֲצֵל רָאָה דְרָכֶיהָ וְחָכָם. (ו, ו)
קֹאשׁ עֲשֶׂה כַף רָמְיָהּ וַיֵּד חָרוּצִים תַּעֲשֶׂי. (י, ז)
עֲקֹב עֲנֹה יִרְאַת ה' עֲשֶׂר וְכָבוֹד וְחַיִּים. (כב, ד)

החכמה התועלתנית בספר משלי

הטענה העיקרית של משוואת הגמול היא שיראת ה' והליכה בדרכיו מביאות אושר לאדם. ואכן, מטרתה של החכמה היא להיטיב לשומעי לקחה ולהוביל אותם להשגת יתרון ואושר. וכך היא אומרת לשומעיה בנאום בפרק ח:

- (י) קָחוּ מוֹסְרֵי וְאַל כְּסֹף וְדַעַת מִקְרוֹץ נִבְחָר.
(יא) כִּי טוֹבָה חֲכָמָה מִפְּנִינִים וְכָל חֲפָצִים לֹא יִשׁוּוּ בָּהּ...
(יח) עֲשֵׂר וְכָבוֹד אֲתִי הוּן עֵתָק וְצָדָקָה.
(יט) טוֹב פְּרִי מִקְרוֹץ וּמִפֶּז וּתְבוּאָתִי מִכְּסֹף נִבְחָר.
(כ) בְּאַרְח צָדָקָה אֶהְלֵךְ בְּתוֹךְ נְתִיבוֹת מְשֻׁפָּט.
(כא) לְהִנְחִיל אֶהְיֶה יֵשׁ וְאַצְרִיתֵהֶם אֲמַלֵּא.

3. משוואת הגמול אינה מיוחדת לספר משלי, והיא מובעת בצורות שונות בכל ספרות המקרא - בתורה, בנבואה ובהיסטוריוגרפיה (ראו למשל: שמות כ, יב; ויקרא כו; דברים כח; ישעיה א, יט-כ). פרופ' י' הופמן מצוין שהמיוחד למשוואה זו בספר משלי הוא לא רק ריבוי איבריה אלא הדרך שבה מגיע אליה הספר: אין היא מוצגת כדבר ה', כמו בתורה ובנביאים, אף לא כלקח ממהלכי ההיסטוריה, כמו בספרות ההיסטוריוגרפית, אלא כפרי התבוננות בתופעות שונות ומגוונות בעולמנו. עיינו בפרקים טז-כב ונסו לבסס את דבריו של י' הופמן.

4. כפי שמצוין צ' אדה, ספר משלי אינו מסתמך על עקרון מוסרי רוחני הפועל בעולם אלא על לוגיקה של מעשים, שהיא המביאה גמול בהתאם למידת הטוב והחכמה של המעשה. תפישתו תועלתנית קיצונית. במובנים מסוימים, המעשה הטוב הוא בעיניו אמצעי בלבד, ואילו ההצלחה הבאה בעקבות המעשה היא המטרה. בשאר הספרים השכר והעונש מופיעים כדי לחזק את האדם בעשיית הטוב על ידי עידוד ואיום. השכר והעונש הנם רק תוצאה והעיקר זה קיום החוק והמוסר עצמם. לא כן הדבר בספר משלי: שיקולו התועלתני מסלק כל מוסר מוחלט, ומעמיד בראש את ההצלחה לבדה כמטרת העשייה הטובה. הפעילות החיובית של האדם משמשת כאמצעי גרידא להצלחתו החיצונית... אומנם, הערכים המרכזיים של התנ"ך נכנסים לדרך חייו של האיש המצליח, אך לא כערכים פנימיים אלא כערכים חיצוניים, לא כמטרה לעצמה אלא כאמצעים בלבד.

א. השוו את המובאות הבאות ובדקו מה נדרש מהאיש המוסרי לפי ספר איוב ומהו הנימוק שמציע ס' משלי להימנעות מעושה?

- איוב פרק כט, טז:** אָב אָנֹכִי לְאֲבִיּוֹנִים וְרַב לֹא יַדְעֵתִי אֲחֻקְרָהוּ.
משלי פרק כב, כב-כג: אֵל תִּגְזֹל דָּל כִּי דָל הוּא וְאֵל תִּדְכֹּא עֵנִי בְּשֹׁעַר. כִּי ה' יָרִיב רִיבָם וְקָבַע אֶת קִבְעֵיהֶם נֶפֶשׁ.
משלי פרק כג, י-יא: אֵל תִּסַּג גְּבוּל עוֹלָם וּבְשׂוּדֵי יְתוּמִים אֵל תִּבְא. כִּי גֹאֲלָם חֲזַק הוּא יָרִיב אֶת רִיבָם אֶתָּה.

עינו במובאה הבאה: "רִדְף צְדָקָה וְחֹסֵד וּמִצָּא חַיִּים צְדָקָה וְכָבוֹד" (משלי פרק כא, כא), מהי הסיבה שתדרבן אדם להיות צדיק?

ב. החוקה והנבואה קובעות את הערך המוחלט של אובייקטיביות במשפט ואילו ספר משלי מציע "הִכָּר פְּנִים בְּמִשְׁפָּט בַּל טוֹב" (כד, כג). לפי ספר משלי, מדוע יש לדון דין צדק?

ג. יראת ה' היא ערך מוחלט בתנ"ך. מהו הנימוק לכך לפי משלי כד, כא-כב? "יָרָא אֶת ה' בְּנֵי וְמָלְךְ עִם שׁוֹנִים אֵל תִּתְעַרְבּ. כִּי פְתָאֵם יָקוּם אִידָם וּפִיד שְׁנֵיהֶם מִי יוֹדַע".

ד. דוגמה בולטת לאווירה התועלתנית של ספר משלי מצויה באזהרות הרבות נגד הערבות. עיינו במובאות הבאות: ו, ה; יא, טו; יז, יח; כ, טז; כב, כו-כז; כז, יג.

לפני החכמה התועלתנית

5. מהם הנזקים שגישה תועלתנית כזו יכולה לגרום? לצורך הדגמה נעיין בסיפור אמנון ותמר. שם מופיעה דמותו של יונדב בן שמעה, שהכתוב הגדיר אותו כ'איש חכם מאד' (שמ"ב יג, ג). עיינו בשמואל ב פרק יג, וענו:
א. מהי תכליתה של העזרה שנותן יונדב בן שמעה לאמנון?
ב. האם יונדב אומר את הדברים בגלוי? מדוע?
ג. איזה סוג של חכם לפנינו? עיינו בדבריו של **א' רופא**:
לאחר האונס באה נקמתו של אבשלום שהורג את אמנון, ושוב עולה על הבימה יונדב בן שמעה ומסביר את מניעיו של אבשלום. ובכך, לא במפורש אך במשתמע, הוא מצדיק את הדין על אמנון! תמר נאנסה, אמנון נרצח, אבשלום ברח, אך יונדב בן שמעה יצא נקי, והוא עומד ומפרש את המאורעות. האיש החכם הזה, יונדב בן שמעה, הוא בעל תחבולות ואופורטוניסט. 'חכם להרע' היינו קוראים לו.

חכמה תועלתנית ומוסר

6. האם אכן החכמה בספר משלי נטולת מוסר? עיינו בתשובות הבאות:
צ' אדר: אך יש להיזהר מהגזמה חד-צדדית. אחר הכול ס' משלי אינו קרוץ מעור אחד, ובו עצמו נמצאים זרמי מחשבה שונים ותפישות שונות של מוסר. מוסר נעלה כך אנו מוצאים בו גם מוסר נעלה ועמוק יותר מן המוסר התועלתני הקשור לחכמת חיים רגילה. פסוקים יא-יב בפרק כד קוראים למוסר מרומם מעל לתועלת אישית ונעלה מעבר לחיוב חוקי: "הצל לקחים למות ומטים להרג אל תחשוך, כי תאמר: הן לא ידענו זה - הלא תכן לבות הוא יבין, ונצר נפשך הוא ידע, והשיב לאדם כפעלו". פסוק אחר באותו פרק קורא להתכוונות נפשית נעלה כלפי אויב: "בנפל אויבך אל תששמח ובכשלו אל יגל לבך" (כד, יז); אין להשיב לאיש רע כפעלו מתוך נקם (כד, כט), ומן הראוי אפילו להאכיל את השונא לחם, אם גם מתוך הנימוק המפוקפק "כי גחלים אתה על ראשו וה' ישלם לך" (כה, כא-כב).

א' רופא: אף על פי כן אין לתאר את החכמה בראשיתה כנטולת מוסר. החכמה לא צמחה בחלל הריק, אלא בחברה שהיו לה ערכים מוסריים. לשבטי ישראל בארץ הייתה מסורת משפטית מעוגנת בברית ה', והמוסר היה חלק ממנה... **לפיכך צריך להניח, שכבר מתחילתה סיגלה לה החכמה את ערכי המוסר.** אותו איכה, שהיה מזרז את בנו לשאת אישה חרוצה, לגדל שור בריא ולשים לב לצאן, היה משנן לו גם את העיקרון: 'אוויל ינאץ מוסר אב, ושומר תוכחת יערים' (טו, ה) וכאן אין בציות אלא תועלת: מי ששומע יערים = יחכים, מי שמסרב הוא אוויל. בפתגם הבא יש רמז להתייחסות ערכית: 'בן חכם ישמח אב וכסיל אדם בזה אמו' (טו, כ) כי במילה 'בוזה' מובע גנאי מוסרי להתנהגות הכסיל כלפי אמו. זה נעשה מפורש בעצה 'שמע לאביך זה ילדך ואל תבוז כי זקנה אמך' (כג, כב) הציות לאב מנומק לא בתועלת אלא בהיותו הורה, יחס הבוז לאם מגונה כפליים בגלל זקנתה - הפגם המוסרי הובלט. מכאן כבר אין מרחק גדול להערכת הבן הסורר כרשע שיבוא על ענשו. 'עין תלעג לאב ותבוז ליקהת אם יקרוה עורבי נחל ויאכלוה בני נשר' (ל, יז) 'מקלל אביו ואמו ידעך נרו באישון חשך' (כ, כ) 'גוזל אביו ואמו ואומר "אין פשע" חבר הוא לאיש משחית' (כח, כד) הווי אומר: **עצם הסיטואציה המשפחתית מחייבת התנהגות מוסרית, קודם כול ביחס בנים אל הוריהם, שהוא מענה על אהבתם ודאגתם של ההורים לילדיהם.**

י' הופמן: נראה שהנמקות מן הסוג הזה נובעות אף הן מן האופי האוניוורסלי של ספרות החכמה: ערכים מוסריים לא רק שהם יחסיים לכל חברה וחברה, אלא שלדעת רבים - בכל חברה - יעילותם מפוקפקת. לעומת זאת הנימוק התועלתני שווה לכל נפש, וגם אם הוא אולי מכנה משותף נמוך יותר מהנמקה מוסרית, הוא נתפס אצל בעלי המשלים הללו כיעיל ממנו.

חכם וטוב או?

7. משוואת הגמול מעלה שאלה קשה. הרי העולם אינו מתנהל בצורה כל כך מסודרת על פי משוואה כה פשטנית. בעיית צדיק ורע לו רשע וטוב לו מוכרת לנו מפרקים רבים בתנ"ך. מה עוד שתוקפו של המוסר החכמתי הוא בהצלחתו. בכך ש"הוא פועל" - תוקף פרגמטי מובהק. אין לו תוקף בעצמו אף לא באיזה חיוב עליון. אם כל תוקפו של המוסר בהצלחתו, הנה נפתח הפתח לטעון שלא תמיד גורר המוסר בעקבותיו הצלחה מעשית, שפעמים רבות באה ההצלחה המעשית דווקא למי שאינו שומר על עקרונותיו. טענה זו מכבידה על תורת הגמול בכלל, אך על אחת כמה וכמה למשוואת הגמול החכמתי של ספר משלי. עיינו במשלים בפרקים טז-כב מהי לדעתכם יחסו של ספר משלי לקושיה זו?